

Byzantina Symmeikta

Vol 31 (2021)

BYZANTINA SYMMEIKTA 31

Οι οικονομικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων στη Θεσσαλία του 15ου αιώνα

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.24355](https://doi.org/10.12681/byzsym.24355)

Copyright © 2021, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ Γ. Ε. (2021). Οι οικονομικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων στη Θεσσαλία του 15ου αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 31, 121–138. <https://doi.org/10.12681/byzsym.24355>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 31 VOLUME

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ • 2021 • ATHENS

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ*

Βασικό ζητούμενο της παρούσας μελέτης είναι η έρευνα των κοινωνικών, οικονομικών και δημογραφικών τάσεων στον χώρο της Θεσσαλίας τον 15ο αιώνα με γνώμονα την κατανομή του πληθυσμού και τις κυρίαρχες παραγωγικές δραστηριότητές του, όπως αποτυπώνονται από τα διαθέσιμα στοιχεία της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, τα οποία είναι και τα μοναδικά που προσφέρουν ποσοτικά δεδομένα για την περιοχή κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η μελέτη της κατανομής του πληθυσμού στον χώρο και η διαμονή σε επιμέρους περιοχές μπορεί να αποδοθεί σε οικονομικούς και ευρύτερα ιστορικούς παράγοντες που προφανώς επέδρασαν στην παρουσία διαφοροποιημένων ανθρώπινων συνόλων, όπως αποτυπώνεται από τη διάκριση χριστιανών και μουσουλμάνων στα μέσα του 15ου αιώνα.

Πρέπει να επισημανθεί ότι οι κυρίαρχες παραγωγικές δραστηριότητες του πληθυσμού σε μεγάλο βαθμό καθορίζονται από τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, δεδομένο που αποτυπώνεται από τις αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες των κατοίκων του θεσσαλικού χώρου, απ' όπου, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει επαρκής αρχειακή τεκμηρίωση της πρώιμης οθωμανικής περιόδου. Αν και η παρούσα μελέτη δεν εστιάζει στο διάστημα της προγενέστερης υστεροβυζαντινής περιόδου, θα πρέπει να επισημανθεί ότι για τον χώρο της Θεσσαλίας δεν σώζεται η πιο

* Οφείλονται ευχαριστίες στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότερες υποδείξεις τους.

σημαντική ίσως πηγή για την ύστερη βυζαντινή περίοδο, τα πρακτικά, δηλαδή οι απογραφές των περιουσιακών στοιχείων λαϊκών και εκκλησιαστικών γαιοκτημόνων, που περιλαμβάνουν λεπτομερή καταγραφή των παροίκων και της περιουσίας τους· ωστόσο η πληθώρα των μαρτυριών των αφηγηματικών πηγών και άλλου τύπου εγγράφων προσφέρουν πληροφορίες, έστω και αποσπασματικού χαρακτήρα, που μπορούν να διαφωτίσουν προγενέστερες καταστάσεις. Η πιο σημαντική, ίσως, ομάδα πηγών για τον θεσσαλικό χώρο τον 13ο και 14ο αιώνα είναι τα έγγραφα των Βυζαντινών και Σέρβων ηγεμόνων υπέρ των τοπικών μονών, που αποκαλύπτουν δεδομένα για την πληθυσμιακή σύνθεση και τις τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες. Συγκεκριμένα, τα έγγραφα αφορούν τις μονές της Ολυμπιώτισσας¹, της Πόρτα-Παναγιάς², της Λυκουσάδας³, του Αγ. Γεωργίου Ζαβλαντίων⁴, της Μακρινίτισσας⁵,

1. Ε. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Όλυμπιώτισσα*, Αθήνα 1967, 79-81, 493-500.

2. Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἄνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1336) ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιάς), *Τρικαλινά* 9 (1989), 7-27· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τὸ «Ὄρκωμοτικὸν Γράμμα» (Ἰούνιος 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου πρὸς τοὺς Φαναριῶτες τῆς Καρδίτσας, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου για την Καρδίτσα και την περιοχή της*, Καρδίτσα 1996, 29-46· L. HEUZEY, Jugement Synodal en faveur du couvent de la Panaghia des Grandes-Portes, *REG XXXII* (1919), 302-317/ Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὸ συνοδικὸ γράμμα (1389, Νοέμ.) τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεῖλου ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιάς), *Τρικαλινά* 10 (1990), 7-31· Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ἄντωνίου Δ΄ (1393) γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Σωτήρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν, *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), 98-118.

3. MM V 253-256, 260-261· A. SOLOVIEV - V. MOSIN, *Grcke povelje srpskich vladara*, Βελιγράδι 1936, 152-161· A. CARILE - G. CAVALLO, L'inedito crisobollo di Andronico III Paleologo per il monastero di Licusada, *Atti della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna. Classe di Scienze Morali*, LXIII (1974-75), 81-126· N. BEES, Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada, *Mélanges Offerts à Octave et Melpo Merlier* 3, Αθήνα 1957, 479-486· Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Νεῖλου Κωνσταντινουπόλεως Σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς Λυκουσάδος, *NE* 6 (1909), 174-178· Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιὰ βυζαντινὰ (Π΄ καὶ ΙΔ΄ αἰ.) ἔγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ἄ.). Διπλωματικὴ ἔκδοση, *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), 479-528· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὄρκωμοτικὸν Γράμμα, 40-41.

4. SOLOVIEV - MOSIN, *Srpskich vladara*, 162-167, 216-229, 226, 250-257· N. ΒΕΗΣ, Σερβικὰ καὶ Βυζαντιὰ Γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντις* 2 (1910/11), 55-58, 62-84.

5. MM IV 330-332, 342-344, 384-385, 385-386, 386-387, 387-388, 388-389, 389, 345-349, 349-352, 357-361, 376-379, 390, 420-421, 426-430.

της Νέας Πέτρας⁶, καθώς και τις μονές των Μετεώρων⁷. Τα παραπάνω έγγραφα δίνουν μια εικόνα για τις παραχωρήσεις και την ανανέωση προνομίων και παρέχουν πληροφορίες για τη διαμόρφωση του τοπικού οικονομικού συστήματος με την απαρίθμηση των περιουσιακών των μονών τόσο στα κυριότερα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας όσο και στην ύπαιθρο. Μεταξύ του 12ου και του 14ου αιώνα, μείζονος σημασίας είναι η απαρίθμηση των φοροαπαλλαγών για συγκεκριμένες κατηγορίες προϊόντων, ως εκ τούτου, αποκαλύπτεται η εμπλοκή των κατοίκων σε επιμέρους τομείς του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της οικονομίας. Οι καλλιέργειες δημητριακών και αμπελιών κυριαρχούν, ενώ υπάρχουν και συμπληρωματικές δραστηριότητες, όπως αποτυπώνεται από τις καλλιέργειες οπωροκηπευτικών και ειδών που εξυπηρετούσαν την υφαντουργία (μεταξοσκώληκες), τη μελισσοκομία και την περιορισμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα, με την εκτροφή αιγοπροβάτων, χοίρων και βοοειδών⁸.

Δυστυχώς, η φύση των πηγών δεν επιτρέπει την άμεση σύγκριση της φορολογίας της αγροτικής οικονομίας της ύστερης βυζαντινής και της πρώιμης οθωμανικής περιόδου. Τα διαθέσιμα έγγραφα, ιδίως εκείνα που κατοχυρώνουν τα προνόμια των τοπικών μονών, θίγουν το ζήτημα της φορολογικής πολιτικής μόνο στο πλαίσιο των φοροαπαλλαγών, χωρίς καθόλου να μνημονεύουν τα ποσά που μέχρι πρότινος ήταν υποχρεωμένα να καταβάλλουν τα μοναστικά καθιδρύματα στο δημόσιο ταμείο. Η εικόνα αυτή ανατρέπεται από τα δεδομένα που προκύπτουν από το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του έτους 859 της Εγίρας (22/12/1454- 10/12/1455),

6. MM IV 333-336, 363-366, 366-369, 371-376, 391-393, 393-396, 396-399, 399-402, 402-404, 404-407, 407-409, 410- 411, 414-415, 415-416, 417-418, 422-423, 423-424, 424-426.

7. ΒΕΗΣ, Γράμματα 5-100· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Συμβολή εις τήν ιστορίαν τών Μονών τών Μετεώρων, *Βυζαντις Α'* (β'-γ', 1909), 101-332· Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Έξακόσια χρόνια όργανωμένης μοναστικής παρουσίας στα Μετέωρα. Ιστορική τεκμηρίωση, *Τρικαλινά* 11 (1991) [= *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Τρίκαλα, 9-11 Νοεμβρίου 1990)*], 101-134. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Acta Stagorum. Τα ύπερ τής θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των έτων 1163, 1336 καί 1393). Συμβολή στην ιστορία τής επισκοπής, *Τρικαλινά* 13 (1993), 7-66.

8. Βλ. αναλυτικά: Γ. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, *Η θεσσαλική κοινωνία, 12ος-15ος αιώνας. Ιστορικές παράμετροι της σύνθεσης και κατανομής του πληθυσμού* (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2013 [<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36845>].

που διατηρείται στη συλλογή Maliyeden Müddever των Başbakanlık Arşivleri της Κωνσταντινούπολης με ταξινομικό αριθμό 10 (στο εξής θα δηλώνεται ως BBA/MM 10)⁹. Πρόκειται για κρατικό έγγραφο που αποτυπώνει τα δεδομένα της φορολογικής απογραφής, φορολογούμενων προσώπων και εισοδημάτων, που διενεργήθηκε τότε. Ανήκει ειδικότερα στα «αναλυτικά» οθωμανικά κατάστιχα» (mufassal) και σώζεται σε αποσπασματική μορφή. Στην αρχική μορφή του περιελάμβανε ολόκληρο το σαντζάκι των Τριγάλων (Θεσσαλία - Στερεά Ελλάδα). Στη μορφή που σώζεται εμπεριέχει λίγο πολύ στο σύνολό τους τις πόλεις και περιφέρειες της Λάρισας, των Τριγάλων, του Φαναρίου, των Αγράφων, και πέραν του θεσσαλικού χώρου, τις περιοχές Δεσκάτης, Μετσόβου, χωριά της Πιερίας, Ραδοβιζίου (στα Τζουμέρκα), Καρπενησίου και ορεινής Ναυπακτίας (Κράβαρα). Η συγκεκριμένη πηγή μας προσφέρει πλήρη εικόνα των περιοχών που περιλαμβάνει από πλευράς τοπογραφίας, οικονομίας και πληθυσμού, όπως αυτός αντιπροσωπεύεται από τις φορολογικές μονάδες. Η καταγραφή των φορολογητέων προϊόντων και το αντίστοιχο φορολογικό εισόδημα δίνει τα οικονομικά μεγέθη ανά οικισμό. Επιπλέον, λόγω και της εγγύτητας του καταστίχου BBA/MM 10 στον χρόνο της οθωμανικής κατάκτησης, εύλογη είναι η υπόθεση ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο δεν επικρατούσαν πολύ διαφορετικές συνθήκες¹⁰.

Σε αντίθεση με τη γενική εικόνα που παρέχουν οι πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου, το κατάστιχο BBA/MM 10 παρέχει αναλυτική παρουσίαση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της θεσσαλικής υπαίθρου το έτος 1454/ 1455, με την καταγραφή των φορολογητέων προϊόντων και το αντίστοιχο φορολογικό εισόδημα επί της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης κάθε οικισμού.

9. Βλ. M. DELILBAŞI – M. ARIKAN, *Hicrî 859 Tarihli sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2001 [στην συνέχεια: DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*].

10. Για την συμβολή των οθωμανικών αρχείων στην μελέτη παρομοίων θεμάτων βλ. N. BELDICEANU, *Les sources ottomanes au service des études byzantines. Baština et dime à Trébizonde*, στο: L. ROEMER – I. NOTH (eds.), *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler zum siebzigsten Geburtstag*, Leiden 1981, 1-11, κυρίως 10.

Κατηγορία φόρων	Ειδικότερα	Ανατολική Θεσσαλίας		Δυτική Θεσσαλία	
		Ποσό (σε άσπρα)	% επί συνόλου	Ποσό (σε άσπρα)	% επί συνόλου
Αγροτικές δραστηριότητες - προϊόντα					
	Σιτάρι	34132	27.64	140112	17.76
	Άλλα δημητριακά	16900	13.68	58717	7.44
	Κηπευτικά	1078	0.87	4369	0.55
	Ξηροί καρποί	108	0.08	4659	0.59
	Όσπρια	32	0.02	760	0.09
	Φρούτα	214	0.17	1755	0.22
	Σουσάμι	-	-	890	0.11
	Λίνος - Κάνναβις	1942	1.57	13263	1.68
	Κουκούλι	15	0.01	640	0.08
	Βαμβάκι	828	0.67	2034	0.25
	Αμπέλια	4239	3.43	62652	7.94
	Μύλοι	695	0.56	3676	0.46
	Αιγοπρόβατα	9671	7.83	62138	7.87
	Χοίροι	2668	2.16	17100	2.16
	Μελισσοκομία	2945	2.38	8471	1.07
	Ρυζοκαλλιέργεια	-	-	8300	1.05
	Αλιεία/ ιχθυοτροφεία	1000	0.8	40	0.005
Πρόστιμα - άλλοι φόροι*					
		10836	8.77	45334	5.74
Τελωνειακοί φόροι					
	Πανηγύρια	-	-	142	0.01
Προσωπικοί φόροι					
	Ispence	27348	22.14	344439	43.66
	Raiyyet Kullugu	8827	7.14	5.154	0.65
	Cizye	-	-	4100	0.51
Σύνολο		123478	100	788745	100
* Πρόκειται για φόρους που δεν συνδέονται με τις παραγωγικές δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα, όπως τα πρόστιμα γενικής φύσεως και τα δικαιώματα γάμου.					

Από πλευράς οικονομικών δραστηριοτήτων, προκύπτει ότι η οικονομία των οικισμών, στα μέσα του 15ου αιώνα, είναι κατεξοχήν αγροτική, αποκαλύπτοντας τη βαρύνουσα σημασία των δημητριακών και της αμπελοκαλλιέργειας και, δευτερευόντως, της κτηνοτροφίας. Οι υπόλοιπες αναφορές αποκαλύπτουν μια σειρά από συμπληρωματικές δραστηριότητες της τοπικής οικονομίας, όπως προκύπτει από την καλλιέργεια οπωροκηπευτικών, οσπρίων, τη μελισσοκομία και τη μεταξουργία. Η κυρίαρχη θέση της παραγωγής δημητριακών εξηγείται εύκολα λόγω της θέσης των οικισμών σε πεδινές περιοχές ή με μέτωπο σε αυτές, και επιβεβαιώνει τη συνέχεια σε σχέση με τα δεδομένα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Το γεγονός αυτό θέτει και τις επιπτώσεις από τη διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος και το γεγονός ότι η τοπική οικονομία ήταν προσαρμοσμένη στα χαρακτηριστικά της γεωγραφίας¹¹.

Η συγκεντρωτική εικόνα των οικονομικών δεδομένων αναδεικνύει το στοιχείο της συνέχειας όσον αφορά στις κυρίαρχες παραγωγικές δραστηριότητες, χωρίς, ωστόσο, να εκλείπουν και οι νεωτερισμοί που ασφαλώς σχετίζονται με την έλευση των Οθωμανών και την ενσωμάτωση του θεσσαλικού χώρου στο νέο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα. Η εισαγωγή του ρυζιού, ενός προϊόντος που δεν μνημονεύεται στις πηγές της υστεροβυζαντινής περιόδου, μάλλον συνιστά επακόλουθο της οθωμανικής κατάκτησης και της εγκατάστασης μουσουλμανικού πληθυσμού στην περιοχή¹². Έχουν προταθεί δύο αίτια ως προς την εισαγωγή της ορυζοκαλλιέργειας στα Βαλκάνια της πρώιμης οθωμανικής περιόδου: α) ως απότοκο κρατικών πολιτικών, με στόχο τον εφοδιασμό του στρατού και του παλατιού, β) ως αποτέλεσμα της ζήτησης από την πλευρά του μουσουλμανικού πληθυσμού, ιδίως των πόλεων, οπότε αυτός είναι ο λόγος που εντοπίζονται ορυζοκαλλιέργειες κοντά σε κάθε πόλη με ισχυρό μουσουλμανικό στοιχείο¹³. Η παρουσία μουσουλμανικών κοινοτήτων

11. Βλ. Φ. ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Πρώιμη Οθωμανική Πόλη*, Αθήνα 2019, 171-172, 189-192. Γ. ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ, *Η αγροτική οικονομία και οι παραγωγικές δραστηριότητες στη Δυτική Θεσσαλία κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο: Οι πεδινόι οικισμοί των Τρικάλων*, *Τρικαλινά* 35 (2015), 113-126.

12. Βλ. σχετικά Η. İNALCIK, *Rice Cultivation and the çeltükci-re'âyâ System in the Ottoman Empire*, *Turcica* 14 (1982), 69-141.

13. Βλ. Κ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Όψεις της μετάβασης στο οικονομικό και στο δημογραφικό πεδίο*, στο: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση*

στα Τρίκαλα και στο Φανάρι, με τη συνακόλουθη κατανάλωση ρυζιού, –γεγονός απότοκο των επιρροών της ισλαμικής θρησκείας–, συνετέλεσε στην τοπική παραγωγή του προϊόντος. Τα Τρίκαλα, ως πρωτεύουσα του ομώνυμου σαντζακιού, αριθμούσαν 251 οικογένειες Μουσουλμάνων και εννέα χήρες (47.7%), και 212 χριστιανικές οικογένειες και 73 χήρες (52.29%), συνολικά 545 φορολογικές μονάδες¹⁴. Ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης εκτιμάται σε περίπου 1.000 άτομα (40%) και ο μουσουλμανικός σε 1500 (60%), με συνολική εκτίμηση του πληθυσμού της πόλης τις 2.500. Το Φανάρι αριθμούσε 151 νοικοκυριά μουσουλμάνων (146 πλήρη νοικοκυριά και 5 χήρες) και 417 χριστιανικά νοικοκυριά (321 πλήρη νοικοκυριά και 96 χήρες)¹⁵. Ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται γύρω στα 2.300 – 2.400 άτομα, με το μουσουλμανικό στοιχείο να αντιστοιχεί στο 37.5%, ποσοστό μειοψηφικό σε σχέση με τον χριστιανικό πληθυσμό, σε υπολογίσιμα μεγέθη και ποσοστά όμως.

Τα δεδομένα του καταστίχου ΒΒΑ/ΜΜ 10 δεν δίνουν την εικόνα ευρείας διάδοσης της νέας καλλιέργειας, αλλά αναδεικνύουν το γεγονός ότι επρόκειτο για δραστηριότητα επικεντρωμένη σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο, αφού η μοναδική αναφορά προέρχεται από τον οικισμό Ριζαρειό/ Ριζαριό: προφανώς επρόκειτο για συγκροτημένο οικισμό ορυζοκαλλιεργητών στην περιφέρεια της πόλης των Τρικάλων και η παραγωγική τους δραστηριότητα θα στόχευε στην κάλυψη των διατροφικών αναγκών των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής. Η

από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, Πανεπιστ. εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 93.

14. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 1-7· Βλ. Επίσης Ν. BELDICEANU – Ρ. S. NASTUREL, *La Thessalie entre 1454/55 et 1506*, *Byz LIII* (1983), 120· Γ. ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ, *Θεσσαλικές πόλεις κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Τα Τρίκαλα (Tirhala) και η Λάρισα (Yenişehir) μέσα από τις αρχαιακές πηγές*, στο: Δ. ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ – Γ. ΤΣΟΥΣΟΣ (εκδ.), *Ιστορική, κοινωνική και πολεοδομική ανάλυση του χώρου. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ευάγγελο Π. Δημητριάδη*, Θεσσαλονίκη 2014, 269-285· Λ. ΚΑΥΑΡΙΝΑΡ, *Οι κάτοικοι και οι συνοικίες της Λάρισας και των Τρικάλων κατά την περίοδο 1454/55-1602*, (μετάφραση: Στ. ΓΙΟΛΤΖΟΓΛΟΥ), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 68 (2015), 289-308 και 69 (2016), 309-328· Λ. ΚΑΥΑΡΙΝΑΡ – Κ. ΣΠΑΝΟΣ, *Ιστορικά στοιχεία για τη Βατσουσιά του Μουζακίου (1454/55-1912)*, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 67 (2015), 113-128· Λ. ΚΑΥΑΡΙΝΑΡ – Κ. ΣΠΑΝΟΣ, *Ιστορικά στοιχεία για την Παραπράσταйна (Προάστιο) της Καρδίτσας (1454/55-1613/14)*, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 72 (2017), 113-121· ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, *Οθωμανική Πόλη* 164.

15. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 184-86.

φορολογητέα ύλη από το Ριζαριό/ Ριζαριό αποκαλύπτει ότι η επιβάρυνση για την παραγωγή ρυζιού αντιστοιχεί σε 8.300 άσπρα που έπρεπε να καταβληθούν από τους κατοίκους του οικισμού, οι οποίοι στο σύνολό τους ήταν μουσουλμάνοι (41 νοικοκυριά και 4 χήρες)¹⁶. Σε αυτή την περίπτωση, η εισαγωγή της καλλιέργειας προφανώς σχετίζεται με την εγκατάσταση των μουσουλμάνων στα πλησιόχωρα Τρίκαλα και τη συνακόλουθη ζήτηση του προϊόντος από τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης. Αυτό σημαίνει ότι η τοπική παραγωγή προσπάθησε να προσαρμοστεί στις νέες ανάγκες της αγοράς, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά την έλευση των επήλυδων μουσουλμάνων, άρα μπορούμε να διαπιστώσουμε τη σχέση εξάρτησης ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων και τις δημογραφικές εξελίξεις μετά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής.

Η λεπτομερής καταγραφή των χριστιανικών και μουσουλμανικών οικισμών στο κατάστιχο BBA/MM 10 προσφέρει ακριβή δεδομένα για το οικιστικό πλέγμα της Θεσσαλίας, ενώ ο χρόνος κατάρτισής του - πολύ κοντά στην οθωμανική κατάκτηση του θεσσαλικού χώρου - συνηγορεί ότι οι χριστιανικοί οικισμοί που καταγράφονται σε αυτό, και δεν μνημονεύονται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, προϋπήρχαν. Στη Δυτική Θεσσαλία καταγράφονται συνολικά 344 οικισμοί, εκ των οποίων οι 304 είναι χριστιανικοί, ενώ στην Ανατολική Θεσσαλία από ένα σύνολο 86 οικισμών, μόλις οι 27 είναι χριστιανικοί, ενώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι στον ίδιο χώρο από τα συνολικά 39 βυζαντινά χωριά εξακολουθούν να υφίστανται μόλις τα 9 στα μέσα του 15ου αιώνα. Οι εκτεταμένες επιπτώσεις της δημογραφικής κρίσης των μέσων του 14ου αιώνα επιβεβαιώνονται από τα αποσπασματικά προσωπογραφικά και ανθρωπωνυμικά δεδομένα του χριστιανικού πληθυσμού του θεσσαλικού χώρου στα μέσα του 15ου αιώνα, απ' όπου προκύπτει ότι ένα μέρος των Χριστιανών κατοίκων της Λάρισας προερχόταν από μετανάστευση (4 κάτοικοι φέρουν το προσωνύμιο Πετριώτης και ένας αναφέρεται ως Αρβανίτης)¹⁷, ενώ μεταξύ των Χριστιανών κατοίκων των Τρικάλων

16. DELILBAŞI - ARIKAN, *Defter*, 8-9.

17. DELILBAŞI - ARIKAN, *Defter*, 27-31. Τα ονόματα των Χριστιανών κατοίκων της Λάρισας δεν είχαν συμπεριληφθεί στην έκδοση του καταστίχου από τους Μ. Delilbaşı και Μ. Arıkan. Τα μετέγραψε από το πρωτότυπο και τα έθεσε στη διάθεσή μου ο Κ. Μουστάκας, τον οποίον και ευχαριστώ στο σημείο αυτό.

καταγράφεται και μια συνοικία των Αρβανιτών καθώς και 35 πρόσωπα με το χαρακτηρισμό Αρβανίτης στις άλλες χριστιανικές συνοικίες¹⁸. Δεν είναι τυχαίο ότι στα μέσα του 15ου αιώνα, στο κατάστιχο BBA/ MM 10, δεν αναφέρονται οι οικισμοί Βούναινα, Λυκοστόμιο, Ραδοβίσιδι και Χάρμαινα, που κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο απαντούν ως επισκοπικές έδρες¹⁹, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στις εξελίξεις της προγενέστερης περιόδου. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η περιορισμένη ύπαρξη οικισμών της υστεροβυζαντινής περιόδου, που να διατηρούνται μέχρι και τα μέσα του 15ου αιώνα, πιθανότατα μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη κρίση που διήλθε η περιοχή τον 14ο αιώνα²⁰.

Οικισμοί		% επί του συνόλου		
12ος-15ος αι.				
	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία
Σύνολο	39	86	100 %	100 %
Οικισμοί που επιβίωσαν το 1454/55	9	60	23.07 %	69.70 %
1454/55				
	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία
Χριστιανικοί	27	304	31.39 %	88.37 %
Μουσουλμανικοί	37	15	41.57 %	4.36 %
Σύνολο	86	344	100 %	100 %
Τα δεδομένα του πίνακα προήλθαν από την εξέταση των εγγράφων και των αφηγηματικών πηγών της υστεροβυζαντινής περιόδου σε αντιπαραβολή με τα στοιχεία του οθωμανικού καταστίχου BBA/MM 10.				

18. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 1-7.

19. J. DARROUZÈS, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 279, 327, 339, 358, 363, 371. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το Ραδοβίσιδι, αν και εξακολουθεί να αναφέρεται ως επισκοπική έδρα κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο [βλ. σχετικά J. KODER – F. HILD, *Hellas und Thessalia* (TIB 1), Wien 1976, 249-250], πουθενά δεν αναφέρεται στο κατάστιχο BBA/ MM 10.

20. Για το ξέσπασμα επιδημιών κατά τη μεσαιωνική περίοδο βλ. Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Στον Καιρό της Πανώλης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης – Ηράκλειο 1995, ιδιαίτερα τις σελ. 203-204, 207.

Ως προς την κατανομή χριστιανών και μουσουλμάνων και την ευρύτερη διασπορά των κατοίκων στην Ανατολική και τη Δυτική Θεσσαλία αποτυπώνεται η εξής εικόνα:

Νοικοκυριά		% επί του συνόλου		
1454/55				
	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία	Ανατολική Θεσσαλία	Δυτική Θεσσαλία
Χριστιανικά	1393	16941	67.55 %	96.94 %
Μουσουλμανικά	669	533	32.44 %	3 %
Σύνολο	2062	17474	100 %	100 %

Η παράθεση των πληθυσμιακών δεδομένων, σε συνδυασμό με τον συνολικό αριθμό και τη διασπορά των χριστιανικών και μουσουλμανικών οικισμών, αποτυπώνουν τις δυσμενείς επιπτώσεις του ξεσπάσματος του «μαύρου θανάτου» στη Θεσσαλία στα μέσα του 14ου αιώνα, με αποτέλεσμα μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα το δημογραφικό κενό να καλυφθεί με την εκτεταμένη εγκατάσταση μουσουλμάνων κυρίως στις πεδινές περιοχές της Ανατολικής Θεσσαλίας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μνεία σε μια ιδιαίτερη κατηγορία φόρων που αφορούσαν συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, τους Γιουρούκους και τους Τατάρους, που προέρχονταν από τη Μ. Ασία και ήταν μουσουλμάνοι νομαδικών καταβολών²¹. Οι συγκεκριμένες επιβαρύνσεις ήταν ιδιαίτερα

21. Αληφακλάρ/ Καλαμάκι, Αλίτσι/ Κοκκίνες, Αμαρλάρ/ Κοιλιάδα, Γκότς Μπασάν/ Νέα Λέυκη, Καπίτσα/ Κάπιστα/ Σωτηρίτσα, Κάτω Σιατερλί/ Δένδρα, Μεσορράχη, Οσιάν Τσιφλίκι/ Δασοχώρι, Πλατύκαμπος, Σακαλάρ/ Μέλισσα, Σαραχάτ/ Λοφίσκος, Σάρκολο/ Αναγέννηση, Σαρχανλάρ/ Μόδεστος, Σουλεμέξ/ Καλό Νερό, Τατάρ/ Φάλαννα, Τέρναβος, Τσαϊρλί/ Βρυότοπος, Τσουλάρ/ Μελία, Χατζή Μουσταφά/ Ρεύμα, Καγχε-ί Şeyhvirani, Mezra' A-i Âşik Sekid, Mezra' A-i Buguldayik, Mezra' A-i Çoban Kuyusu, Mezra' A-i Ödülller. Στα συγκεκριμένα χωριά έχουν εγκατασταθεί ομάδες μουσουλμάνων Γιουρούκων-Τατάρων, γεγονός που προκύπτει από το ότι στους εν λόγω οικισμούς καταγράφονται φόροι, οι οποίοι είναι προσδιοριστικοί της καταγωγής αυτών των πληθυσμιακών ομάδων.

χαμηλές (çift tatar, çift yörük και çift tatar Kullugu), επιβεβαιώνοντας την εφαρμογή μιας πολιτικής κινήτρων από την κεντρική εξουσία που διευκόλυναν την εγκατάσταση νέων πληθυσμιακών ομάδων. Η περίπτωση αυτή αναδεικνύει την παρέμβαση του πολιτικού παράγοντα στις τοπικές δημογραφικές εξελίξεις, με την ταυτόχρονη εμπλοκή και οικονομικών παραμέτρων, αφού η επιβολή ήπιων φορολογικών συντελεστών προφανώς θα σχετιζόταν με την προσπάθεια των αρχών να προσελκύσουν πληθυσμό, προκειμένου να αποδοθούν οι εύφορες πεδιάδες της Ανατολικής Θεσσαλίας σε καθεστώς εντατικής εκμετάλλευσης. Εξάλλου, η παραγωγική ικανότητα του χώρου της Ανατολικής Θεσσαλίας αναδεικνύεται από τη φορολογική επιβάρυνση των δημητριακών. Από τη συγκεντρωτική παράθεση των δεδομένων προκύπτει ότι στην Ανατολική Θεσσαλία η κατά μέσο όρο φορολογική επιβάρυνση αντιστοιχεί σε 17.22 άσπρα ανά χριστιανικό νοικοκυριό και 40.35 άσπρα ανά μουσουλμανικό, ενώ στη δυτική Θεσσαλία προκύπτει η συνολική επιβάρυνση των 11.5 και 24.5 άσπρων σε χριστιανούς και μουσουλμάνους αντίστοιχα. Η μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση σε Χριστιανούς και μουσουλμάνους στην ανατολική σε σχέση με την υπόλοιπη Θεσσαλία αποτελεί ένδειξη μεγαλύτερης παραγωγικότητας, γεγονός που φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θέση του P. Magdalino για την παραγωγική ικανότητα του συγκεκριμένου χώρου²². Ένα δεύτερο ζήτημα αφορά στη σταθερά μεγαλύτερη φορολόγηση των Μουσουλμάνων έναντι των Χριστιανών, γεγονός που μπορεί να συσχετιστεί με την επίδειξη μιας διαφορετικής οικονομικής συμπεριφοράς ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες, με τους μεν μουσουλμάνους να επιδιώκουν το πλεόνασμα και το κέρδος και τους χριστιανούς απλώς την ικανοποίηση της φορολογικής τους επιβάρυνσης.

22. Βλ. P. MAGDALINO, *The History of Thessaly, 1266-1393* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Oxford 1976, 120-121.

Οικισμοί Ανατολικής Θεσσαλίας	Νοικο- κυριά	μέσος όρος φορολογικής επιβάρυνσης επί της παραγωγής δημητριακών ανά φορολογική μονάδα (σε άσπρα)					Σύνολο
		Σιτάρι	Κριθάρι	Δημητριακά	Βίκος- κεχρί	Μύλοι	
Αθάνατο/ Μελίβοια (X)	29	6.06	0.17		1.62	0.51	7.85
Αληφακλάρι/ Καλαμάκι (M)	12	93.33	31.24	0.41			124.98
Αλίτσι/ Κοκκίνες (M)	27	13.33	4.81				18.14
Αμαρολάρι/ Κοιλάδα (M)	2	120					122
Ασπρόπετρα (X)	17			2.94			2.94
Βαθύρεμα (XM)	81	12.59	3.45		0.962		17
Βαλανίδα (X)	16	11	3.1				14.1
Βελεσνίκος/ Αετορράχη (X)	22			11.36			11.36
Βουλγαρινή/ Έλαφος (X)	26	12.61	2.11				14.72
Γιατσιλάρι/ Δοξαράς (M)	31	7.22	6.12				13.34
Δεμιράδες/ Κοκκινόγειο (M)	3			33.33			33.33
Δογάνη/ Ανάβρα (M)	20	20	10		1.5		31.5
Καζακλάρι/ Αμπελώνας (X)	22			13.63			13.63
Καπίτσα/ Κάπισσα/ Σωτηρίτσα (M)	41	26.34	12.92	1.09			40.35
Καροκίρι/ Τεκελί/ Μικρό Βουνό (M)	44	19.09	13.63				32.72
Καρολίγκα/ Αργυρομύλος (X)	17	21.17	8.23				29.4
Κερμιλή/ Πρινιάς (M)	18	43.11	16.11				59.22
Κετσελί/ Ψυχικό (X)	235	6.84				0.17	7.01
Κισλάρι/ Καλλιθέα (M)	4	38	17.5				55.5
Κοκοράβα/ Αμυγδαλή (M)	10	8	4.5				12.5
Κοσμέσα (X)	13	7.38	1.92				9.3
Κουνιαστή/ Ευαγγελισμός (X)	102	14.35	2.45			0.29	17.09

Οικισμοί Ανατολικής Θεσσαλίας	Νοικο- κυριά	μέσος όρος φορολογικής επιβάρυνσης επί της παραγωγής δημητριακών ανά φορολογική μονάδα (σε άσπρα)					Σύνολο
		Σιτάρι	Κριθάρι	Δημητριακά	Βίκος- κεχρί	Μύλοι	
Κουτσελίο/ Άγ. Αντώνιος (Μ)	20	60.4	17.75			1.5	79.65
Κουτσόχερο (Χ)	13	16.79	6.66				23.45
Λουτρό (Χ)	60	18.13	5.08				23.21
Μέγα Γκουσγκουνάριο/ Μέγα Ευύδριο (Μ)	36	6.22	3.88			0.69	10.79
Μελισσοχώρι (Μ)	18	20.44	11.38				31.82
Μητσούνι/ Φλάμπουρο (Χ)	33	10.42	3.33				13.75
Μικρό Γκουσ- γκουνάριο/ Μι- κρό Ευύδριο (Μ)	24	7.66	5.41				13.07
Μιλόγουστα/ Μεσοχώρα (Χ)	1	40	25			25	90
Μπουκόριο/ Ζωοδόχος Πηγή (Χ)	9	11.55	7.22				18.77
Νιβόλιανη/ Μεγαλόβρουσο (Χ)	5	8.8			2.4		11.2
Ντινόπασι/ Λενδροχώρι (Μ)	9	28.44	18.33				46.77
Οξιλάρι/ Αγία Σοφία (Μ)	24	19	6.25		0.83		26.08
Οσιάν Τσιφλίτι/ Λασοχώρι (Μ)	12	3.33	4.58			1.24	9.15
Παλιά Συγκιά (Χ)	29	10.48	5.68				16.16
Πλασιά/ Νεοχώρι (Χ)	26	5.53	3.46				8.99
Πλατύκαμπος/ Τσοπανλάρι (Μ)	3	245.33	13.33				258.66
Πραιτώριο (Χ)	101	12.83	3.96			1.48	18.27
Ρέτσани/ Μεταξοχώρι (Μ)	29	18.89	4.31			5.17	28.37
Σακαλάρι/ Μέλισσα (Μ)	2	184	110				294
Σαρχανλάρι/ Μόδεστος (Μ)	7	79.99	53.57		2.42		135.98
Σελιτσάνη/ Ανατολή (Χ)	51	3.84	0.72		0.25		4.81

Οικισμοί Ανατολικής Θεσσαλίας	Νοικο- κυριά	μέσος όρος φορολογικής επιβάρυνσης επί της παραγωγής δημητριακών ανά φορολογική μονάδα (σε άσπρα)					Σύνολο
		Σιτάρι	Κριθάρι	Δημητριακά	Βίκος- κεχρί	Μύλοι	
Σουφλάριο/ Χειμάδιο (M)	46	10.43	4.23			0.65	15.31
Σπαρμός (X)	23	12.52	6.3				18.82
Συκαμινέα (X)	141	12	8				20
Συκέα/ Συκιά (X)	75	15.99	7.79				23.78
Τατάρο/ Φάλλανα (M)	15	36.26	24.66				60.92
Τέρναβος (M)	60	30	23.21			0.53	53.74
Τέρναβος (X)	28	41.06	4.66		1.33		47.05
Τζούξανη/ Δήμητρα (M)	11	91.63	29.99		4.54		126.16
Τουρκομουσλί/ Φιλίτζια (M)	4	160	42.5		3		205.5
Τσαϊρλί/ Βρουτόπος (M)	46	15.13	8.8				23.93
Τσαπουρνιά (M)	56	2.14	1.51			0.26	3.91
Τσερνίλο/ Αγιογέρι (X)	39	12.1	2.56		0.71		15.37
Τσουλάρ/ Μελία (M)	1	600	310		10		920
Χατζομπάσι/ Νίζη (M)	4	4	1.25				5.25
Hüseyin Obasi (M)	4	10	3				13
Izbros (XM)	16	1	0.93				1.93
Kaladindi (M)	18	26.66	95		2.77	1.66	123.26
Şeyhvirani (M)	4	30	15				45
Mezra' A-i Âşik Sekid (M)	1	38	26				64
M = Μουσουλμανικός πληθυσμός X = Χριστιανικός πληθυσμός MX = Μεικτός πληθυσμός							

Μια πιθανή εξήγηση για τη διαφορετική οικονομική νοοτροπία των χριστιανών και των μουσουλμάνων μπορεί να προέλθει από την ευρύτερη φορολογική πολιτική που ασκούσε η κεντρική εξουσία, όπως αποτυπώνεται από την επιβολή της προσωπικής επιβάρυνσης *ispence* και *raiyyet kullugu* σε χριστιανούς και μουσουλμάνους αντίστοιχα.

Οικισμοί Ανατολικής Θεσσαλίας	Νοικοκυριά	μέσος όρος φορολογικής επιβάρυνσης ανά φορολογική μονάδα (σε άσπρα)	
		Raiyyet Kullugu	Ispence
Αθάνατο/ Μελίβοια (X)	29		24.34
Αληφακλάο/ Καλαμάκι (M)	12	15.7	
Αλίτσι/ Κοκκίνες (M)	27		
Ασπρόπετρα (X)	17		19.82
Βαθύρεμα (X)	80		22.17
Βαλανίδα (X)	16		25
Βελεσνίκος/ Αετοροράχη (X)	22		25
Βουλγαρινή/ Έλαφος (X)	26		23.58
Βουμπιανά/ Βουντιανά/ Βουδιανά (M)	19	19.47	
Γιατσιλάο/ Λοξαράς (M)	31	15.61	
Δεμιράδες/ Κοκκινόγειο (M)	3	4	
Δογάνη/ Ανάβρα (M)	20	17.4	
Καζακλάο/ Αμπελώνας (X)	22		22.4
Καπίτσα/ Κάπιστα/ Σωτηρίτσα (M)	41	12.24	
Καρκέρι/ Τεκελί/ Μικρό Βουνό (M)	44	15.63	
Καρλίγκα/ Αργυρόμυλος (X)	17		23.88
Κερμιλή/ Πριλιάς (M)	18	12.44	
Κετσελί/ Ψυχικό (X)	235		21.49
Κισλάρι/ Καλλιθέα (M)	4	18	
Κοκοράβα/ Αμυγδαλή (M)	10	15.6	
Κοσμέσα (X)	13		13.92
Κουνιασή/ Ευαγγελισμός (X)	102		22.76
Κουτσελίο/ Άγ. Αντώνιος (M)	20	18.75	
Κουτσόχερο (X)	13		21.19
Λουτρό (X)	60		24.36
Λυκούδη (X)	11		25
Μέγα Γκουσγκουνάριο/ Μέγα Ευύδριο (M)	36	13.83	
Μητσούνι/ Φλάμπουρο (X)	33		22.69
Μικρό Γκουσγκουνάριο/ Μικρό Ευύδριο (M)	24	16	
Μιλόγουστα/ Μεσοχώρι (X)	1		25
Μπουζόριο/ Ζωοδόχος Πηγή (X)	9		18

Οικισμοί Ανατολικής Θεσσαλίας	Νοικοκυριά	μέσος όρος φορολογικής επιβάρυνσης ανά φορολογική μονάδα (σε άσπρα)	
		Raiyyet Kullugu	Isrence
Ντινόμπασι/ Δενδροχώρι (Μ)	9	20.22	
Οξιλάρ/ Αγία Σοφία (Μ)	24	1.66	
Οσμάν Τσιφλίζι/ Λασοχώρι (Μ)	12	12.16	
Παλιά Συκιά (Χ)	29		24.34
Πλασιά/ Νεοχώρι (Χ)	26		20.65
Πλατύκαμπος (Μ)	3	21.99	
Πραιτώριο (Χ)	101		22.17
Ρέτσανι/ Μεταξοχώρι (Μ)	29	14.75	
Σακαλάρ/ Μέλισσα (Μ)	2	22	
Σαρχανλάρ/ Μόδεστος (Μ)	7	19.71	
Σελιτσάνη/ Ανατολή (Χ)	51		23.5
Σουφλάριο/ Χειμάδιο (Μ)	46	13.73	
Σπαρμός (Χ)	23		22.52
Συκαμινέα (Χ)	141		10
Συκέα/ Συκιά (Χ)	75		23.98
Τατάρ/ Φάλαννα (Μ)	15	22	
Τέρναβος (Χ)	28		22.15
Τέρναβος (Μ)	60	12.64	
Τζούξανη/ Δήμητρα (Μ)	11	4.81	
Τουρκομουσλί/ Φιλίζια (Μ)	4	18	
Τσαϊρλί/ Βρουτόπος (Μ)	46	12.6	
Τσαπουρνιά (Μ)	56	8.37	
Τσερνίλο/ Αγιονέρι (Χ)	39		24.02
Τσουλάρ/ Μελία (Μ)	1	22	
Χατζομπάσι/ Νίζη (Μ)	4	14	
Sekidiç (Μ)	9	9.55	
Hüseyin Obasi (Μ)	4	18	
Izbros (ΧΜ)	16		14.43
Kaladindi (Μ)	18	14	
Mezra' A-i Âşik Sekid (Μ)	1	22	

Ο παραπάνω συγκεντρωτικός υπολογισμός του μ.ο. της επιβάρυνσης ανά φορολογική μονάδα προέρχεται από τα δεδομένα του οθωμανικού καταστίχου ΒΒΑ/ΜΜ 10.

Ο μειωμένος φόρος *raiyyet kullugu* σε σχέση με τον φόρο *ispence* αποδεικνύει ότι οι μουσουλμάνοι απολάμβαναν ένα περισσότερο προνομιακό φορολογικό καθεστώς, με αποτέλεσμα η ήδη διογκωμένη φορολογική επιβάρυνση των χριστιανών να λειτουργεί αποτρεπτικά από μια παραγωγικότερη οικονομική συμπεριφορά, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή μεγαλύτερων φορολογικών βαρών. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τον μέσο όρο της επιβάρυνσης των προσωπικών φόρων *raiyyet kullugu* και *ispence* στα μουσουλμανικά και χριστιανικά νοικοκυριά, που έφτανε τα 12,65 και 23,95 άσπρα αντίστοιχα, δηλαδή αποτυπώνει την σχεδόν διπλάσια φοροδοτική υποχρέωση των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων, γεγονός που ασφαλώς βάρυνε στα επίπεδα παραγωγικότητας των χριστιανών κατοίκων της περιοχής.

Η συγκεκριμένη μελέτη με εργαλείο τη χωροταξική διάρθρωση της θεσσαλικής κοινωνίας, δηλαδή την κατανομή των ανθρώπων στον χώρο, έχει ως στόχο την ανάδειξη των παραγόντων και των οικονομικών και γενικότερα ιστορικών προϋποθέσεων, που άσκησαν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της κατανομής. Αν και η παράθεση των δεδομένων αναδεικνύει το στοιχείο της συνέχειας όσον αφορά στις κυρίαρχες παραγωγικές δραστηριότητες κατά το κρίσιμο διάστημα πριν και μετά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας, το παράδειγμα της εισαγωγής της ρυζοκαλλιέργειας αναδεικνύει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων και τις δημογραφικές εξελίξεις που απλώνονται σε μια διαχρονία, από τα μέσα του 14ου αιώνα με το ξέσπασμα του «μαύρου θανάτου», που είχε σοβαρές προεκτάσεις στο σύνολο του θεσσαλικού χώρου, μέχρι και τα μέσα του 15ου αιώνα, όταν η κεντρική εξουσία προσπάθησε να καλύψει το δημογραφικό κενό που είχε προκληθεί την προηγούμενη περίοδο με την εγκατάσταση μουσουλμάνων, με αποτέλεσμα η τοπική παραγωγή να προσαρμοστεί στις νέες ανάγκες της αγοράς, όπως αποτυπώνεται από την εισαγωγή της ορυζοκαλλιέργειας που απουσιάζει από τα αρχαιολογικά τεκμήρια της προγενέστερης υστεροβυζαντινής περιόδου.

THE ECONOMIC ASPECTS OF THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENTS
IN THESSALY IN THE 15th CENTURY

This is a study of the society of Thessaly in the 15th century focusing on the population distribution in the area. The examination of the economic data testifies an agricultural production –particularly grain and vineyards– as well as the growing importance of crafts and trade. There is, also, evidence about rice cultivation, which was probably introduced to the area by the Ottomans. Two reasons have been proposed regarding the introduction of rice cultivation in the area: a) it was the result of an official policy for the supply of the palace and the army; b) there was a high demand for rice, especially among the urban Muslim population, as most rice-fields were located near cities with strong Muslim communities. This underlines a strong correlation between political, economic and demographic developments.